

**Doživljanje institucionalnega nasilja z vidika otrok in mladostnikov, nameščenih
v vzgojni zavod**

Experiencing institutional violence from the perspective of children and adolescents living in a
juvenile institution

Mateja Oman, uni.dipl.soc.ped.

Vzgojni zavod Kranj, Šempeterska ulica 3, 4000 Kranj

oman.mateja@gmail.com

Povzetek

Institucionalno nasilje v vzgojnih zavodih je pomembna tematika, o kateri pa je v slovenskem strokovnem prostoru le malo napisanega. Zavedati bi se morali, da se z institucionalnim nasiljem srečujemo v vseh ključnih družbenih institucijah (šole, bolnišnice, domovi za starejše, zapori, vzgojni zavodi, ...), elementi nasilja pa so pri tem prikriti pod poimenovanji, kot sta na primer usmerjanje h konformnemu vedenju in discipliniranje. Z namenom ozaveščanja te oblike nasilja članek predstavi, kaj institucionalno nasilje pravzaprav je, ga poveže z vzgojnimi zavodi in predlaga nekaj smernic, ki bi lahko pripomogle k omiljevanju institucionalnega nasilja v vzgojnih zavodih. Nadalje predstavi rezultate raziskave, ki je bila v okviru mojega diplomskega dela izvedena v enem izmed slovenskih vzgojnih zavodov. Rezultati so pokazali, da otroci in mladostniki nameščeni v vzgojnem zavodu zaznavajo prisotnost institucionalnega nasilja ter prepoznavajo dejavnike, ki utegnejo povzročati to obliko nasilja. Poleg tega je potrebno omeniti, da je raziskava pokazala na povezavo med institucionalnim nasiljem in nasilnim odzivanjem otrok in mladostnikov.

Abstract

Institutional violence is one of the crucial issues in educational facilities, but, unfortunately, expert Slovene literature on it is very scarce. We should keep in mind that institutional violence exists in each and every important public institution (in schools, hospitals, senior citizen homes, prisons, educational facilities etc), but its elements are hidden behind terms such as promoting conformist behaviour or disciplining. In order to spread awareness of this type of violence, the present article first gives a description of institutional violence, relates it to educational facilities, and suggests some guidelines which could alleviate this problem in educational facilities. Then, it analyses the results of a survey carried out as a part of the author's diploma thesis in one of the Slovene educational facilities. Its results show that the institutionalised youngsters perceive institutional violence and identify the factors which potentially cause the appearance of this form of violence. The survey furthermore shows the relation between institutional violence and the aggressive reaction of the institutionalised youngsters.

Ključne besede

nasilje, institucionalno nasilje, vzgojni zavod, fokusne skupine

Keywords

violence, institutional violence, educational facility, focus groups

Uvod

'Nasilje' je termin, s katerim se vsakdanjem življenju pogosto srečujemo. V preteklosti so se z njim ukvarjali mnogi strokovnjaki in prav zato je dandanes v uporabi veliko število različnih definicij o tem, kaj nasilje pravzaprav je. Rečemo lahko, da je definicija spremenljiva, ni statična in ne stalna (Mugnaioni Lešnik idr., 2009). »Odgovor na to, kaj je nasilje, je odvisen od številnih socialnih situacij in okoliščin. Ker je nasilje socialni fenomen, mora definicija ostati fluidna, prav tako kot spreminjajoča se socialna razmerja in interpretacije teh razmerij. Za razumevanje nasilja moramo vedno analizirati okoliščine, v katerih se nasilje dogaja, in sicer kaj se je zgodilo, kdaj, kje in med kom.« (prav tam, str. 22).

Nasilja nikakor ne smemo definirati preozko (kot npr. fizično poškodbo), saj s tem omejujemo lastno razumevanje: situacije, kot na primer pomanjkanje možnosti izbire, izobraževalni sistem, ki ne deluje, in celo družina, ki ne deluje, so zelo nasilje izkušnje (Nagler, 2001, v Kohek, 2003). Prav zato Kanduč (1998) nasilje kot splošen pojem razdeli na ogromno različnih vrst: na politično, ekonomsko, ideološko, kulturno, prometno, telesno, spolno, ekološko nasilje, čeprav so te vrste v družbenih praksah večinoma prepletene. Pri tem so nekatere oblike nasilja veliko bolj vidne (fizično, psihično, spolno nasilje) in jih zaznavamo v naših življenjih, življenjih naših bližnjih ali pa o njih poslušamo in beremo v medijih. Mediji nas na te oblike nasilja opozarjajo preko socialnih oglasov, v katerih velikokrat lahko zasledimo podatke kot so 'vsaka 3. ženska je pretepena' ali 'vsaka 5. ženska je spolno zlorabljena'. Žižek (2007) pravi, da so to alarmantne informacije, ki povzročijo, da realno nasilje opazimo, medtem ko ostale, bolj subtilne oblike nasilja ostajajo prezrte in nevidne. Med slednje bi poleg nekaterih oblik nasilja, ki jih našteva Kanduč (1998) lahko uvrstili tudi institucionalno nasilje. Žižek (2007) ob tem še dodaja, da s tem, ko opazimo realno nasilje in prezremo subtilne oblike nasilja, tudi sami postajamo del re-produkcije teh oblik nasilja. Spremembe se bodo tako začele dogajati šele, ko bomo zmožni videti subtilne oblike nasilja, za dosego slednjega pa se bomo morali »izviti iz fascinirajoče vabe neposrednega subjektivnega nasilja, katerega agent je docela določljiv, in se osredotočiti na obrise ozadja, ki generira te izbruhe.« (prav tam, str. 7).

Institucionalno nasilje

Institucionalno nasilje lahko najdemo znotraj vseh temeljnih družbenih institucij. Kot pravi Mugnaioni Lešnikova (2005) se dogaja tam, kjer institucije prek lastnih mehanizmov delovanja izvajajo prikrito (nevidno) ali odkrito nasilje. Pri tem izvajajo različne oblike psihičnega, ekonomskega, verbalnega, spolnega in fizičnega nasilja, poleg tega pa s svojimi mehanizmi delovanja prisiljujejo, jemljejo svobodo odločanja, usmerjajo h konformnemu vedenju, disciplinirajo, marginalizirajo, dopuščajo nestrpnost, dopuščajo oz. favorizirajo avtoritarno odločanje, rasizem, šovinizem, seksizem in zlorabo moči.

Institucionalno nasilje izvaja pretežno »neka oblast, organizirano, na podlagi norm in ustvarja družbeno prisilo za doseganje pričakovanega vedenja in ravnanja. Institucionalizacija nasilja sploh temelji na normah, ki nekaj predpisujejo, določajo, nalagajo, napotujejo na kaj, regulirajo ter zahtevajo vedenjske obrazce, ki se ljudem 'vsiljujejo', ne nazadnje tudi zaradi vzdrževanja minimuma sožitja med ljudmi, da družba sploh lahko funkcionira in s tem preprečuje socialno dezorganizacijo.« (Pečar, 1993, str. 44).

»Vse ključne družbene institucije so nasilne, čeprav morda določene procese njihovega prisiljevanja štejemo k t. i. pozitivni agresivnosti ali 'dobremu nasilju'. Govorimo o družini, šoli (velja za vse vzgojno-izobraževalne institucije), o skrbstvenih (bolnišnice, psihiatrične bolnišnice, socialne institucije, domovi za starejše) in totalnih institucijah (zapori, vojska, policija) ter državi. Tiste institucije, v katerih prisiljevanje poteka najbolj 'tiho', samoumevno, prikrito (socializacijsko), so v svojih ciljih najbolj totalno nasilne. V prvi vrsti spada sem družina, pa tudi vzgojno-izobraževalne institucije.« (Mugnaioni Lešnik idr., 2009, str. 26-27).

Družina in vzgojno-izobraževalne institucije izvajajo institucionalno nasilje s specifičnimi načini delovanja (Trtnik Herlec in Urh, 2006): s prisilo, nezmožnostjo izbire, diskriminacijo, avtoritarnostjo, zatiranjem ustvarjalnosti in drugačnosti, ...

Dejstvo je, da se o institucionalnem nasilju v družbi vse premalo govori, zato ostaja skrito in tabuirano. Zavedati bi se ga morali predvsem uslužbenci različnih družbenih institucij, kajti to je osnovni pogoj, da bi ga lahko začeli preprečevati in omejevati. Na tem mestu imamo pomembno vlogo tudi socialni pedagogi, saj je to profil, ki ga lahko srečamo v različnih institucijah. Socialni pedagogi bi bili lahko v prvi vrsti pozorni na to, da opazimo svojo vlogo pri proizvodjanju, ohranjanju in spodbujanju nasilja, pri čemer ima pomembno vlogo zmožnost samorefleksije. Zavedati bi se morali, da bo nasilje v družbi vselej prisotno, toda ključno je, ali ga znamo opaziti in razbrati, razumeti ter analizirati. Prav to bo namreč posledično pripeljalo do tega, da bomo sami poskušali biti v čim manjši meri izvajalci institucionalnega nasilja, hkrati pa bi lahko vplivali tudi

na ostale zaposlene v institucijah (z osveščanjem, preventivnimi delavnicami, izobraževanji, supervizijami, intervizijami, z ustvarjanjem refleksivne klime nasploh in nenazadnje tudi s kritičnim odnosom do oblastniških praks).

Institucionalno nasilje v vzgojnih zavodih

Z nasiljem in agresivnostjo se otroci ter mladostniki nameščeni v vzgojnih zavodih (v nadaljevanju: otroci) srečujejo praktično vsak dan. Vzroki zanj so različni – lahko jih najdemo v osebnostih otrok kot tudi v osebnostih vzgojiteljev. Bregant (1967) med vzroke, ki jih gre iskati v osebnosti otrok, uvršča nesposobnost podrejanja zahtevam in režimu zavoda ter nesposobnost uveljavljanja na konstruktiven način. Pozornost tako začnejo iskati pri vzgojiteljih in ostalih otrocih s svojim neprimernim vedenjem – ne znajo prenesti neuspeha v šoli in skupinskih aktivnostih, svoje resnične in namišljene pravice so pripravljene braniti s silo, izzvani se počutijo že s tem, da je nekdo drug pohvaljen ali nagrajen, reagirajo stereotipno v smislu 'napad je najboljša obramba' ter podzavestno iščejo kazen. Med vzroke, ki jih najemo pri vzgojiteljih, pa lahko štejemo (prav tam):

- vzgojiteljevo težnjo po brezkompromisni poslušnosti otrok zaradi njegove netrdnosti glede lastne veljave in sposobnosti;
- vzgojiteljev avtoritativen nastop pri pubertetnikih, ki takšnega načina vodenja ne prenesejo;
- vzgojiteljeva netolerantnost do otrok zaradi lastnih problemov, ki mu povzročajo notranje napetosti;
- vzgojitelj ni dovolj trden – ne ve, ali bo lahko izpeljal svoje zahteve brez groženj in pritiska;
- vzgojiteljevo dajanje prednosti otrokom, ki mu prinašajo večje zadoščenje pri delu, se bolje podrejujejo in s tem ne ogrožajo njegove avtoritete.

Menim, da vse pravkar našteje vzroke, ki jih najdemo pri vzgojiteljih, lahko uvrstimo med dejavnike, ki povzročajo institucionalno nasilje v vzgojnih zavodih.

In kateri so potemtakem še ostali dejavniki institucionalnega nasilja znotraj vzgojnega zavoda?

Ena izmed temeljnih dejavnosti v zavodu je vzgoja in ravno slednjo so nekateri avtorji skozi zgodovino označili kot tisto, ki je nasilna in povzroča nasilje. Prvi, ki si je v povezavi z vzgojo začel postavljati vprašanje, kdaj in v imenu česa ima vzgojitelj sploh pravico posegati v spontani razvoj otroka oziroma v imenu česa je izboljševanje človeka sploh legitimno je bil Herbart (Medveš, 1991). Zanj je vsaka vzgoja oblika nasilja nad otrokom, ki je sicer v procesu kultiviranja posameznika nujna. Poleg tega še dodaja, da le ustrezni cilji dajejo legitimnost nasilju, ki ga v sebi nosi vzgoja.

K ostalim dejavnikom institucionalnega nasilja pa bi prav gotovo lahko uvrstili naslednje:

- neugodno psihosocialno ozračje – velikost vzgojnega zavoda ali vzgojne skupine, odnosi znotraj vzgojne skupine, klima v vzgojni skupini, ...;
- vzgojiteljeva osebnost – njegove/njene lastnosti, način dela, predsodki, zmožnost vzpostavljanja bližine in distance, vzgojni slog...;
- kazni v vzgojnih zavodih – Škoflek (1967) pravi, da je skoraj vsaka kazen za otroka relativna frustracija, ki jo lahko sicer premosti, lahko pa povzroči še večje posledice. Do letih pride, če kazen ni bila pravilno 'odmerjena', ali izrečena ob pravem času. Otrokovo doživljanje kazni pa je po njegovem odvisno tudi od osebnosti vzgojitelja, take kakršno namreč otrok doživlja. Lamovčeva in Rojnikova (1978) pa govorita še o ugotovitvah drugih raziskav, ki so preučevale vpliv kazni. Le-te so ugotovile, da je učinkovitost kazni odvisna od številnih dejavnikov – od časovne razporeditve in strogosti kazni, odnosa med osebo, ki kaznuje, in kaznovano osebo, od doslednosti pri kaznovanju ter od razumevanja vzrokov kazni. Tako psihoanalitiki kot behavioristi soglašajo v ugotovitvi, da so učinki kazni večkrat škodljivi kot koristni, kar je posledica napačnega načina kaznovanja (pretirano kaznovanje, poniževalno kaznovanje, ...). Taka kazen deluje kot frustracija in sili otroka k obrambnemu vedenju. To lahko nezaželeno vedenje še bolj utrdi, povzroči malodušje ali ponoven pojav razvojno nižjih oblik. Pretirano kaznovanje lahko vodi do razvoja avtoritarne osebnostne strukture, ki se kaže v dvoličnosti, zahrbtnosti, agresivnosti do šibkejših in navideznem pokoravanju močnejšim. Če agresivnost kaznujemo z nasiljem, utrjujemo v otroku prepričanje, da je agresivnost do šibkejših sprejemljiva. Kazen lahko tako postane vzorec za učenje nasilja;
- napisana in nenapisana pravila vzgojnega zavoda;
- norme, napotki, morala – Socializacija nikakor ni mogoča brez norm, običajev, navad in morale. Za vse je ključno, da so zavestni ali nezavedni mehanizmi, ki oblikujejo človekovo vedenje in medsebojna razmerja. Ljudje jih ponotranjajo, navsezadnje pa delujejo ti mehanizmi tudi z določeno prisilo in vzbujajo občutke krivde. Ker je tako, se potemtakem povezujejo tudi z nasilništvom. Vsakdo se že v otroštvu navzame navad okoli sebe, posnema druge in se uči od drugih. Ponavljanje sprejetih navad pa posamezniku omogoča, da se v določenem kulturnem okolju varuje pred nevšečnostmi. Temu bi lahko rekli, da se posameznik prilagaja na tradicijo; tudi na tradicijo ustanove (šole, vzgojnega zavoda), kolektiva te ustanove in okolja, v katerem ustanova deluje. Načini prilagajanja na tradicijo so lahko tudi ovira za novosti, za boljše, sodobnejše, prav tukaj pa lahko iščemo vzroke za konflikte. Upiranje tradiciji ustanove, normam ustanove, vedenju, delovanju, avtoritetam so

mnogokrat kršitve, ki se pojavljajo pri učiteljih in učencih in jih lahko razumemo kot nasilje nad učenci in pri učencih. Slednje ustvarja odklanjanje, zavračanje in tudi kaznovanje. (Pšunder, 1995)

Temeljne smernice pri omiljevanju institucionalnega nasilja v vzgojnih zavodih

Na področju ozaveščanja, omiljevanja in blaženja institucionalnega nasilja v vzgojnih zavodih imajo pomembno vlogo tako vodstvo zavoda in v zavodu zaposleni strokovni delavci kot tudi sama socialno pedagoška stroka.

Vodstvo zavoda ima pri zmanjševanju institucionalnega nasilja pomembno vlogo predvsem v tem, da pri vodenju, usmerjanju in spreminjanju zavoda ves čas teži k upoštevanju zavodskih načel (Škoflek idr., 2004): načelo timskega dela, načelo individualizacije, načelo pozitivne vzgojne usmerjenosti, načelo aktivne vloge in soodgovornosti otroka ali mladostnika v procesu lastnega razvoja, načelo kompenzacije razvojnih primanjkljajev in vrzeli, načelo kontinuiranega vzgojno-izobraževalnega procesa, načelo sodelovanja z družino ter načelo inkluzije, integracije in normalizacije.

Toda za kakovostno omiljevanje institucionalnega nasilja v vzgojnih zavodih nikakor niso dovolj le spremembe, za katere je zadolženo vodstvo vzgojnih zavodov, pač pa je potrebno spremembo doseči tudi med tistimi, ki z otroki in mladostniki preživijo največ časa – vzgojitelji in ostali strokovni delavci. Menim, da bi se morali vzgojitelji zavedati, da so v vzgojnih zavodih oni tisti, ki imajo več moči kot otroci. Vzgojitelji svoje moči ne bi smeli zlorabljeni za prevlado nad njimi, pač pa bi morali del svoje moči prenesti na otroke. S tem bi prišlo do prehoda s koncepta 'moči nad' (dominacija) h konceptu 'moč za' ter s tem do procesa opolnomočenja oziroma empowermenta (Kohek, 2003). Moči vzgojitelji torej ne bi smeli posedovati in dominirati nad otroki, pač pa bi to morala biti sposobnost, ki jo je potrebno razvijati in deliti. Kot pravi Kohek (prav tam) namreč kultura dominacije rodi kulturo nasilja.

Naloga vzgojiteljev v vzgojnih zavodih je tudi, da skrbijo za ugodno psihosocialno klimo ter s tem tudi za ugodne pogoje dela in učenja. Ugodno psihosocialno klimo se morajo vzgojitelji truditi vzpostaviti tako na materialni ravni (izgled vzgojne ali stanovanjske skupine), kot tudi na odnosni ravni (Kos Mikuš, 2002). Nadalje je naloga vzgojiteljev tudi, da poskušajo pravila in red zavodskega življenja v določeni meri ustvarjati skupaj z otroki, saj bodo slednji le tako motivirani za upoštevanje le-teh ter da se ves čas trudijo zagotavljati primerno komunikacijo.

Pomemben dejavnik, ki prav tako sodi v okvir institucionalnega nasilja in utegne povzročati nasilne reakcije pri otrocih, pa so prav gotovo tudi kazni v vzgojnih zavodih. Prisotnost kazni je v

življenju in delovanju vzgojnega zavoda sicer nujno potrebna, vendar pa je pri tem potrebno paziti na časovno razporeditev kazni, strogost kazni, doslednost pri kaznovanju, na odnos med vzgojiteljem in otrokom, ... Neustrezen način kaznovanja namreč lahko povzroči nekatere stranske učinke, kot sta na primer porast različnih oblik izzivalnega vedenja ter motnje hranjenja (Bratuša, 2010).

Svojo vlogo pri zmanjševanju institucionalnega nasilja pa ima tudi celotna socialno-pedagoška stroka ter vse ostale stroke, ki tako ali drugače prihajajo v stik z vzgojnimi zavodi. Stroka bi svoj delež k zmanjševanju institucionalnega nasilja morala prispevati z znanstveno raziskovalnim delom na tem področju, objavljanjem strokovnih monografij in člankov, kakovostnim izobraževanjem novega kadra, organiziranjem izobraževanj, konferenc, posvetov, poudarjanjem pomena informiranosti in poučenosti, ... To bi omogočilo proces ozaveščanja, preseganja samoumevnosti in nenazadnje tudi razgrinjanje skritih oblik nasilja v strokovnih praksah. Dejstvo je namreč, da se o institucionalnem nasilju vse premalo govori in piše ter tako ostaja skrito za zavodskimi zidovi.

Namen raziskave

Namen raziskovanja je bil spoznati izkušnje, stališča in mnenja o institucionalnem nasilju v enem izmed slovenskih vzgojnih zavodov s strani otrok in mladostnikov v tem zavodu. Zanimalo me je:

- kako otroci in mladostniki nameščeni v vzgojnem zavodu zaznavajo in doživljajo institucionalno nasilje;
- katere vidike institucionalnega nasilja prepoznavajo;
- kakšne reakcije sproža institucionalno nasilje pri njih.

Metodološki pristop

Doživljanje institucionalnega nasilja pri otrocih in njihove reakcije nanj sem raziskovala s pomočjo fokusnih skupin. Gre za kvalitativno metodo zbiranja podatkov, njen namen pa je od izbrane populacije izvedeti čim več o njihovih izkušnjah, mnenjih, mislih na določeno temo (Krueger in Casey, 2000).

Vzorec

V raziskavo o institucionalnem nasilju v vzgojnem zavodu je bilo zajetih 23 otrok in mladostnikov, in sicer 11 deklet in 12 fantov, katerih skupna povprečna starost je 14 let.

Zbiranje in obdelava podatkov

Zbiranje podatkov je potekalo v šestih stopnjah:

- Prvo stopnjo skupinske diskusije bi lahko poimenovali 'vzpostavitev stika', njeni nameni pa so bili predvsem: vzpostavitev začetnega kontakta, vzpostavitev sproščenega vzdušja ter predstavitev poteka in pravil skupinskega intervjuja.
- Na drugi stopnji je potekal prvi del skupinskega intervjuja – splošni del intervjuja. Postavljala sem vprašanja, s katerimi sem poskušala izvedeti, kako otroci opredeljujejo pojem nasilja, katere oblike nasilja poznajo, katere oblike nasilja prepoznavajo v svojem vsakdanjem življenju, kje vse se srečujejo z nasiljem, na kakšen način so bili že udeleženi v nasilju, ... Namen te stopnje je bil, da udeležence seznanim z naravo razprave ter hkrati sama dobim vpogled v njihovo že obstoječe znanje ter izkušnje, povezane z nasiljem.
- Na tretji stopnji smo s tematike nasilja prešli na temo institucionalnega nasilja. Udeležence sem povprašala, katere oblike nasilja prepoznavajo v življenju in delovanju vzgojnih zavodov. Predstavila sem jim koncept institucionalnega nasilja ter preko vprašanj poskušala ugotoviti, kako otroci zaznavajo in doživljajo institucionalno nasilje v vzgojnem zavodu. Cilj te stopnje je bil udeležence seznaniti z osrednjo temo skupinskega intervjuja.
- Četrta stopnja je bila namenjena prebiranju dveh odlomkov iz knjige Gimnazijec (Karlovshek, 2006). S tem sem sodelujočim preko primera pokazala, kaj je to institucionalno nasilje, in jim omogočila lažje razmišljanje o tej problematiki v njihovem zavodu.
- Peta stopnja je bila namenjena drugemu delu skupinskega intervjuja. Tu sem zastavljala specifična vprašanja, ki so se navezovala zgolj na institucionalno nasilje v izbranem vzgojnem zavodu. Zanimalo me je, kako so doživljali postopek namestitve v vzgojni zavod, kaj menijo o vzgojiteljih in njihovem načinu dela, o kaznih, ki se uporabljajo v vzgojnem zavodu, o psihosocialnem ozračju, o napisanih in nenapisanih pravilih vzgojnega zavoda, kako oni reagirajo na institucionalno nasilje, ...
- Šesta in hkrati zadnja stopnja fokusne skupine pa je bilo postavljanje zaključnih vprašanj, povzemanje bistva diskusije ter zahvala za sodelovanje. Cilj te stopnje je bil zaključiti skupinski intervju.

Zbrane podatke sem obdelala s pomočjo kvalitativne analize. Glede na to, da sem skupinske intervjuje snemala na diktafon, sem morala najprej vse intervjuje dobesedno prepisati. Vse transkripte sem prebrala večkrat, kar mi je omogočilo izluščiti glavne teme diskusij in preveriti ali se poleg tematik, ki sem jih že v naprej predvidela, pojavljajo tudi druge. V naslednjem koraku sem

se lotila kodiranja skupinskih intervjujev. Sledila je še analiza dobljenih kategorij in interpretacija rezultatov.

Izsledki

Raziskava izvedena med otroki in mladostniki nameščenimi v vzgojnem zavodu je pripeljala do mnogih zanimivih ugotovitev, ki niso relevantne le za izbrani vzgojni zavod, pač pa lahko pomenijo doprinos tudi vsem ostalim zavodskim institucijam. Dejstvo je namreč, da se zaposleni v vzgojnih zavodih velikokrat ne zavedajo lastne vloge pri re-produkciji institucionalnega nasilja (*»Velikrat se derejo.«*, *»Pa ful razlike delajo med nami...«*, *»Po krivem obtožujejo.«*, *»Pa računalnik... Kr gledajo, kaj mi pišemo gor. Dal so en program gor, da lah čekirajo, kaj mi gledamo.«*, *»... so na cajte preveč vzvišeni«*, *»Pa da če majo oni slb dan, nej ne prenašajo tega na nas.«*, *»Pa kr take fore majo ane, da če oni teb nekej govorijo, da morš ti njih poslušat, k da je on faraon, ti pa si tm nek suženj.«*...) in tako lahko ugotovitve nastale raziskave pomenijo možnost za ozaveščanje te oblike nasilja, reflektiranje lastnega dela, priložnost za uvid v preteklo početje ter spodbudo za učenje novih vedenjskih shem.

V splošnem delu skupinskega intervjuja se je izkazalo, da otroci nasilje definirajo relativno ozko in govorijo predvsem o direktnih, vidnih oblikah nasilja, k čemur pripomorejo njihove lastne izkušnje iz preteklosti. Pri vprašanjih o tem, kako opredeljujejo nasilje, katere vrste nasilja poznajo ter kakšne izkušnje z nasiljem imajo, so se namreč usmerjali predvsem na fizično (*»...da se z enim stepeš.«*, *»...če nekoga udariš, pretepeš, ga klofneš, mahneš al pa zakolješ.«*, *»Nabunkal so me, pa sem biu mau črn, pa je blo to to.«*, *»Kamorkol sem prišu, tam smo se stepli.«*), psihično (*»...da enga žališ.«*, *»...da ga zmerjaš.«*, *»Pa žalitve, pa grožnje sem dobu tud od enih starejših...«*) in spolno nasilje (*»..., da me je najprej kr nekej šlatov, poj je pa reku, če bi se... tko... emmm... če bi... imela spolne odnose, pa sem rekla da ne, sem cvilila, nobenga ni blo, poj sem pa pobegnila, sem šla na socialno, pa sem povedala...«*). O subtilnih oblikah nasilja (kamor sodi tudi institucionalno nasilje) sprva niso govorili. Te oblike namreč niso tako vidne in so v njihovih življenjih pogosto samoumevne ter vpletene v njihov vsakdan, zato jih otroci ne prepoznavajo.

V nadaljevanju skupinskega intervjuja pa se je vseeno izkazalo, da institucionalno nasilje v njihovih življenjih je prisotno. Tako so otroci začeli pripovedovati, da v zavodu opažajo nasilje znotraj različnih vrst medosebnih odnosov – nasilje med njimi samimi ter nasilje med njimi in vzgojitelji. S strani vzgojiteljev poročajo o različnih elementih nasilja: kričanje, obtoževanje, grozjenje, izsiljevanje, izrekanje kletvic, neupravičeno kaznovanje, prerivanje in zaklepanje vrat. Ti otroci zaznavajo institucionalno nasilje in pravijo, da je prisotnost institucionalnega nasilja odvisna tako od njih samih, kot tudi od vzgojiteljev in nenazadnje trenutka samega. Situacija je drugačna v

skupini, kjer so nameščeni zgolj srednješolci, saj tam institucionalno nasilje zaznavajo le v majhni meri. Razlog za takšno stanje se po mojem mnenju skriva v tem, da so v tej skupini nameščeni zgolj mladostniki in tako življenje ter delo potekata drugače kot v ostalih skupinah. Veliko več poudarka je na razvijanju samostojnosti mladostnikov ter na možnostih soodločanja in soustvarjanja zavodskega vsakdana. Vzgojitelji s tem, ko mladostnikom dajejo možnost soodločanja in soustvarjanja zavodskega življenja, pravzaprav prenašajo del svoje moči nanje ter s tem aktivno sodelujejo v procesu opolnomočenja. Prav slednje poudarja tudi Kohek (2003), ki pravi, da bi vzgojitelji svojo moč morali deliti, kajti le tako se lahko izognemo razvoju kulture dominacije, katera pa nadalje rodi kulturo nasilja. Hkrati to dokazuje, da je v tej skupini sledijo načelu aktivne vloge in soodgovornosti mladostnika v procesu lastnega razvoja (Škoflek idr., 2004). To načelo namreč pravi, da je eden glavnih ciljev vzgoje otrok in mladostnikov njihova osamosvojitvev. Mladostniki tako z osebnimi pobudami, idejami, predlogi in dejavnostmi sooblikujejo pogoje in pravila skupnega življenja in dela ter s tem prispevajo h kvaliteti in aktualnosti življenja v vzgojni ustanovi. Poleg tega je specifična omenjene skupine tudi v tem, da imajo mladostniki večje možnosti individualnega dogovarjanja, s tem pa se zahteve, naloge, obremenitve, ugodnosti, omejitve in vloge prilagajajo njihovim značilnostim ter sposobnostim. Prav s tem pa vzgojitelji sledijo načelu individualizacije (Škoflek idr., 2004).

Tekom fokusnih skupin smo obravnavali različne dejavnike, ki utegnejo povzročati institucionalno nasilje. Z nekaterimi otroki smo spregovorili o psihosocialnem ozračju v vzgojnem zavodu. Povedali so, da so z izgledom hiše in okolice izredno zadovoljni, poleg tega pa se v vzgojni skupini dobro počutijo (*»...tko lepa okolica.«*, *»Ta bajta pa k sm pršla na ogled pred enmu letam, pa mi je bla ful všeč. Takrat stene še niso ble pobarvane, ampak že sam tko k so ble rumene omare, pa tko mi je blo všeč.«*). Vseeno pa nekateri otroci pravijo, da bi raje živeli doma, saj v zavodu pogrešajo nered (*»Tle sam da je en košček prahu, morš kuj pucat.«*, *»Jest tle pogrešam, da maš lah rzsuto sobo u nulo, da še sebe not ne najdeš.«*) in svobodo pri izbiranju ter uveljavljanju svojega življenjskega stila (*»Al pa če si jest čupo razmršeno nardim, k sm bl tko skuštran, mi kuj rečejo: pejd se počesat! Sorry, k jest tko čupo nosm.«*). Iz pripovedovanja otrok je torej razumeti, da je za psihosocialno klimo na materialni ravni dobro poskrbljeno, saj so otroci zadovoljni s stavbami, v katerih živijo, z njihovo opremljenostjo ter urejenostjo in tudi s samo okolico. Poskrbeti pa je potrebno tudi za ugodno psihosocialno klimo na odnosni ravni, za dosego katere je po mnenju Kos Mikuševe (2002) med drugim nujno potrebno, da otroci upajo biti drugačni in svojo drugačnost tudi pokazati – prav slednjega pa vzgojne skupine ne omogočajo povsem, saj otroci pravijo, da si želijo več svobode pri izbiranju in uveljavljanju svojega življenjskega stila.

Velik del diskusije je bil namenjen tematiki vzgojiteljeve osebnosti in načina dela. Otroci so našli naslednje pozitivne osebne lastnosti, ki jih prepoznavajo pri vzgojiteljih: prijaznost, potrpežljivost, pravičnost, umirjenost, komunikativnost in empatija. Poleg tega pravijo, da jim je všeč, če so vzgojitelji pri delu pripravljeni na različne aktivnosti, sprejemajo drugačnost, znajo aktivno poslušati, so zmožni opaziti malenkosti, ne kaznujejo takoj, so pripravljeni pomagati, znajo postaviti omejitve, ločijo svoje zasebno in profesionalno življenje ter ne vsiljujejo svojih navad drugim. Hkrati pa dodajajo, da jim ni všeč, če vzgojitelji pri delu preslišijo besede, potrebe in želje otrok, če silijo k strogemu upoštevanju pravil, če otrokom ne zaupajo, imajo do njih predsodke, delajo razlike med njimi, če so vsiljivi, kričijo, ukazujejo, so strogi, grozijo, imajo prevelike zahteve, se hitro razjezijo, izražajo jezo po nepotrebnem, prenašajo jezo na vso skupino, uporabljajo stroge in nepravične kazni, so vzvišeni, se vmešavajo v osebne stvari, preveč resno obravnavajo vsa dejanja, storjena s strani otrok, ter če delajo razlike med osnovnošolci in srednješolci. Znotraj naštetih lastnosti in načinov dela lahko opazimo nekatere kategorije verbalnega nasilja. Munc (2010) k verbalnemu nasilju prišteva vzdevke, kričanje, žaljivke, posmehovanje, grožnje in nadlegovanje – izmed navedenih kategorij otroci poročajo predvsem o kričanju in grožnjah. Munc (prav tam) pravi, da je kričanje – povišani toni glasu, združeni z jeznim in grozečim obrazom – ena najbolj pogostih oblik verbalnega nasilja, s katerim se srečamo pri vzgojnem delu. Zaključimo torej lahko, da otroci pri vzgojiteljih prepoznavajo tako dobre kot slabe lastnosti. Tudi Lampe in sodelavci (2002, v Bučar-Ručman, 2004) naštevajo enake oziroma podobne negativne lastnosti kot otroci – strog, popustljiv, nedosleden, nerazumevajoč, nepravičen – in pravijo, da te lastnosti sodijo k dejavnikom institucionalnega nasilja, ki pri otrocih in mladostnikih sprožajo nasilno vedenje.

Kot pomemben del institucionalnega nasilja so se izkazale tudi kazni v vzgojnem zavodu – slednje nimajo zgolj vzgojne funkcije, pač pa institucijam omogočajo, da se njihov način delovanja ohranja. Otroci so kazni deležni zaradi različnih razlogov: neupoštevanje zavodskih pravil, neizpolnjevanje šolskih obveznosti in poseganje po neprimernih vsebinah (gledanje pornografije preko spleta, neprimerne aplikacije na mobilnih telefonih, igranje neustreznih računalniških iger, ...). Pri tem vzgojitelji uporabljajo naslednje kazni: opravljanje koristnih del, omejevanje izhodov iz skupine, prepoved uporabe računalnika, omejitve uporabe televizorja in telefona, prepoved odhoda na prostočasne dejavnosti, prepoved poslušanja glasbe, izdelava plakatov, pisanje spisov, zgodnje spanje, preživljanje časa v sobi in odvzem prostega vikenda. O kaznih, katerih se vzgojitelji poslužujejo, imajo otroci večinoma negativno mnenje. Pravijo, da z obstoječim načinom kaznovanja niso zadovoljni, saj so kazni velikokrat prestroge in nepravične. Pretirana strogost kazni za otroke vsekakor nima pozitivnih posledic, saj vzgojitelji s takšnim načinom kaznovanja ponujajo

model za agresivno obnašanje, hkrati pa jeza in srd zaradi take kazni stimulirata izbruhe nasilnega obnašanja pri otrocih in mladostnikih (Nastran Ule, 1997, v Kos, 2005).

Otroci si želijo, da bi vzgojitelji znali prisluhniti vsem, ki so bili udeleženi v nekem dejanju in bi se za primerno kazen odločili na podlagi vseh zgodb. Omenjajo tudi, da vzgojitelji pri svojem delu niso usklajeni, zato menim, da bi bilo v prihodnje potrebno večji poudarek namenjati kvalitetnemu timskemu delu, v okviru katerega bi se bili vzgojitelji zmožni dogovarjati tudi o primernem načinu kaznovanja. Otroci so si namreč enotni, da med neprimerne načine kaznovanja spada odvzem prostega vikenda. Menijo, da so do odhoda domov prav vsi upravičeni, saj želijo imeti stike s svojimi starši in prijatelji iz svojega domačega okolja. Odvzem prostega vikenda tako doživljajo kot izjemno stresno situacijo. Tudi sama sem mnenja, da bi moral biti odvzem prostega vikenda kazen, katere bi se vzgojitelji posluževali le v izjemnih situacijah. Pred izrekom te kazni bi se morali vzgojitelji posluževati drugačnih načinov kaznovanja. O tem govori tudi Milivojević s sodelavci (2008), ki pravi, da mora biti kaznovanje proces, v katerem kazen stopnjujemo. V procesu kaznovanja bi tako morali prehajati od kritike vedenja, do groženj s kaznijo in nenazadnje do same kazni. Za najbolj primerni obliki konkretne kazni se po navadi izkažeta odvzem ugodnosti in neprijetna, a koristna zadolžitev. Prost vikend pri tem ne bi smel biti obravnavan kot ugodnost, saj je z vidika otrok in mladostnikov ohranjanje stika z družino (v kolikor je to le mogoče in ne ogroža zdravja ter varnosti otroka) nujno potrebno. Prav družina je namreč tista, v katero se bodo otroci po končani namestitvi v vzgojnem zavodu vrnil.

Na področju kaznovanja je ponovno izjema srednješolska skupina. V tej skupini so mladostniki namreč zadovoljni z obstoječim načinom kaznovanja. Pravijo, da se prav vsak izmed njih zaveda, da bo z neprimernim vedenjem izgubil določene ugodnosti, hkrati pa bo z vzornim vedenjem ugodnosti lahko imel še več. To je edina skupina, ki poleg kaznovanja omenja tudi prisotnost nagrajevanja.

S pravili v vzgojnem zavodu so otroci vseh skupin relativno zadovoljni. Opažajo, da imajo obstoječa pravila tako svoje prednosti (sprotno opravljanje šolskih obveznosti, omogočajo urejeno življenje v vzgojnem zavodu, ...) kot tudi slabosti (vzgojitelji nadzorujejo aktivnosti na računalniku, omejena uporaba pohoštva, prepoved vstopanja v tuje sobe, oddajanje mobilnih telefonov vzgojiteljem, ...). Prav zato predlagajo nekaj sprememb, za katere menijo, da bi jih bilo na področju zavodskih pravil in hišnega reda dobro sprejeti. Predlagane spremembe so naslednje: več izhodov iz skupine, več dejavnosti znotraj skupin, več časa za uporabo računalnika, večkrat možnost gledanja celotnega filma ob večerih, minimalno spremenjen dnevni red, ... Nekateri otroci so mnenja, da bi morali pri pisanju ali spreminjanju zavodskih pravil sodelovati ne le vzgojitelji, pač pa tudi oni sami. Slednje poudarja tudi Kosova (2005), ki pravi, da s tem ko otroci oziroma

mladostniki sodelujejo pri oblikovanju pravil, postanejo 'slišani', hkrati pa so kasneje bolj motivirani za upoštevanje zapisanega. Nesmiselno je namreč pričakovati, da bodo upoštevali pravila, ki jih ne razumejo in katerih jim ni nihče nazorno predstavil. Sama sem prepričana, da bi skupno oblikovanje pravil pripomoglo k razvijanju njihovega občutka odgovornosti, kompetence soodločanja ter nenazadnje tudi k razvijanju samostojnosti.

Kot pomemben dejavnik institucionalnega nasilja se je izkazala tudi sama namestitve v vzgojni zavod. To je namreč proces, ki otroka oziroma mladostnika izloči iz njegovega matičnega okolja in ga namesti v novo, tuje in predvsem institucionalno okolje. Analiza fokusnih skupin je pokazala, da veliko otrok in mladostnikov namestitve doživlja kot izjemno stresno in nasilno situacijo (*»Ne morjo te kr pod prisilo dt tle. Pa na silo vzet od družine.«*, *»Dost mi je blo tko hudo k sm pršu, ker je blo čist vse novo. Pa tko... Ne vem, nova okolica, novi ljudje, nobenga ne poznaš.«*). Le nekateri so namreč poročali, da so si namestitve v vzgojni zavod želeli in ob namestitvi občutili zadovoljstvo. Najpogostejši razlog, da so si otroci oziroma mladostniki želeli namestitve, se skriva v umiku iz nasilne družinske situacije.

Udeležence skupinskih intervjujev sem povprašala, kakšni so njihovi odzivi oziroma reakcije v primerih doživljanja institucionalnega nasilja. Otroci so poročali o različnih odzivih. Nekateri so povedali, da poskušajo nastalo situacijo rešiti mirno, preko pogovora ali pa da se raje umaknejo in ne storijo ničesar. Ostali pa poročajo o veliko bolj burnih reakcijah, povezanih predvsem z verbalnim, psihičnim in fizičnim nasiljem – kričanje, žaljenje, odgovarjanje, uporaba kletvic, ignoriranje vzgojiteljev, uporaba neprimernih kretenj, oddivanje, razbijanje, loputanje z vrati, zažiganje inventarja, ... Institucionalno nasilje torej velikokrat sproža nasilne odzive pri otrocih, seveda pa je sam odziv v veliki meri odvisen tudi od osebnosti samega otroka. To potrди tudi ena od deklet, ki pravi, da se vsak v primeru institucionalnega nasilja odzove tako, kot se pač zna, in dodaja, da se je pri tem le težko nadzorovati. Zaključimo lahko z mislijo Ančičeve (2002, v Kos, 2005), ki navaja, da s tem ko zavodski uslužbenci uporabljajo nasilne oblike vedenja ter s tem institucionalno nasilje, pravzaprav nasilje (posredno) tudi spodbujajo.

Za konec lahko dodam le še sklep, da je zaznavanje in doživljanje institucionalnega nasilja, ki je predstavljeno v tem poglavju, subjektivna zaznava otrok in mladostnikov, ki so nameščeni v izbranem vzgojnem zavodu. Za širši in hkrati tudi bolj objektivni vpogled na dejansko stanje v tem vzgojnem zavodu bi bilo seveda potrebno opraviti tudi fokusne skupine z zaposlenimi vzgojitelji, intervjuje z vodstvom vzgojnega zavoda, z vsemi nepedagoškimi delavci, ki so tam zaposleni, ter tudi s prostovoljci, ki v zavodu pomagajo in so čustveno nekoliko distancirani od dogajanja v njem. Raziskati pa bi bilo potrebno tudi zapisana pravila, hišni red posamezne ustanove in ostalo

relevantno dokumentacijo vseh skupin. To pa je vsekakor obsežen proces, katerega bi bilo z namenom izboljšanja kvalitete storitev morebiti v prihodnosti vredno realizirati.

Sklepi

Institucionalno nasilje je torej del življenja in delovanja vseh slovenskih vzgojnih zavodov. Izvedena raziskava je pokazala, da se le-ta odraža skozi različne dejavnike, in sicer neugodno psihosocialno ozračje, vzgojiteljevo osebnost in način dela, kazni v vzgojnem zavodu, napisana in nenapisana pravila vzgojnega zavoda, norme, napotke in moralo. Na slednje dejavnike opozarja tudi strokovna literatura, zato moramo biti strokovni delavci nanje pozorni, saj bomo le tako lahko pripomogli k procesu omiljevanja te oblike nasilja.

Munc (2010) navaja, da je stopnja pojavnosti te oblike nasilja izredno visoka, o čemer pričajo predvsem anekdotski zapisi in posamezni primeri. Izkušnje institucionalnega nasilja so po njegovem mnenju precej bolj pogoste, kot so to pripravljene verjeti tisti, ki takšne institucije vodijo. Prav zato bi bilo preučevanje in nadalje zmanjševanje institucionalnega nasilja izredno velikega pomena. Še posebej to velja za ustanove, v katere so uporabniki nameščeni za daljše časovno obdobje – vzgojni zavodi, zapori, ... Uporabniki se namreč iz okolja, kamor so nameščeni, ne morejo umakniti, kar posledično tudi pomeni, da so lahko institucionalnemu nasilju izpostavljeni ves čas. Poleg tega so uporabniki storitev v omenjenih ustanovah nemalokrat osebe, ki spadajo med prikrajšano populacijo (izhajajo iz revnih družin, iz romskih družin, iz družin, ki so se v Slovenijo preselile iz držav bivše Jugoslavije, iz nasilnih družin, iz družin, kjer so se spoprijemali z alkoholom ali drogami, ...) in so tako v okolju, kjer so živele pred namestitvijo, že pridobile različne izkušnje nasilja – pogosto so bile žrtve mnogih oblik nasilja, vse od fizičnega pa do systemskega. Prav zato bi bilo pomembno, da bi bile te osebe deležne obravnave, ki jih ne bi dodatno viktimizirala – strokovni delavci bi se morali truditi, da bi obravnavane osebe v času namestitve institucionalno nasilje doživljale v čim manjši meri, saj bi le tako lahko pridobile izkušnje nenasilnega reševanja situacij.

Zaključim lahko z mislijo, da obravnavane oblike nasilja ne bo nikoli mogoče povsem odpraviti, saj bo obstajala, dokler bodo obstajale institucije – kot pravi Freud (2001) je to namreč cena, ki jo posamezniki plačujemo za življenje v družbi. Kljub temu pa bi morali strokovni delavci v vzgojnih zavodih ves čas težiti k ozaveščanju, omiljevanju in blaženju institucionalnega nasilja, saj bi s tem pripomogli k izboljšanju trenutnega stanja.

Literatura

- Bratuša, T. (2010). Vedenjski pristop k obravnavi izzivalnega vedenja. V Bužan, V., Golob, A., Byrne, Š in Hegeduš, B. (ur.). *Težave v vedenju kot izziv: naša pot*. Ig: Center za usposabljanje, delo in varstvo Dolfke Boštjančič, str. 61-70.
- Bregant, M. (1967). Agresivnost pri vedenjsko motenem otroku. V Bregant, M. (ur.). *Agresivnost vedenjsko motenega otroka*. Ljubljana: Društvo defektologov Slovenije, Sekcija vzgojiteljev neprilagojene mladine, str. 3-14.
- Bučar-Ručmana, A. (2004). *Nasilje in mladi*. Novo mesto: Klub mladinski kulturni center.
- Freud, S. (2001). *Nelagodje v kulturi*. Ljubljana: Gyrus.
- Kanduč, Z. (1998). Pravo, spolnost in nasilje: kriminološke in viktimološke perspektive. V Kanduč, Z., Korošec, D. in Bošnjak, M. (ur.). *Spolnost, nasilje in pravo*. Ljubljana: Inštitut za kriminologijo pri Pravni fakulteti in Urad RS za žensko politiko, str. 11-138.
- Karlovšek, I. (2006). *Gimnazijec*. Ljubljana: Društvo Bralna značka Slovenije.
- Kohek, A. (2003). *Koncept strukturnega nasilja v teoriji Johana Galtunga: diplomsko delo*. Pridobljeno s svetovnega spleta, dne 04. 01. 2011 <http://dk.fdv.uni-lj.si/dela/Kohek-Ales.PDF>.
- Kos Mikuš, A. (2002). Šolska klima – ustvarjanje otrokom prijazne šole. V Bregant, K. in Musek-Lešnik, K. (ur.). *Šolska neuspešnost med otroki in mladostniki: vzroki-posledice-preprečevanje*. Ljubljana: Inštitut za psihologijo osebnosti, str. 99-105.
- Kos, T. (2005). Kako šola spodbuja nasilje med učenci (vrstniško trpinčenje). *Defektologica Slovenica*, 13(2), str. 60-74.
- Krueger, R. A. in Casey, M. A. (2000). *Focus groups: A practical guide for applied research*. Thousand Oaks, London, New Delhi: Sage.
- Lamovec, T. in Rojnik, A. (1978). *Agresivnost*. Ljubljana: DDU Univerzum.
- Medveš, Z. (1991). Pedagoška etika in koncept vzgoje (2. del). *Sodobna pedagogika*, 40(5-6), str. 213-226.
- Milivojević, Z., Bilban, K., Kokelj, V., Kramberger, M., Steiner, T. in Kožuh, B. (2008). *Mala knjiga za velike starše: priročnik za vzgojo otrok*. Novi Sad: Psihopolis institut.
- Mugnaioni Lešnik, D. (2005). Pot k strategijam za preprečevanje nasilja v šolah in vrtcih. V Mugnaioni Lešnik, D. (ur.). *Strategije za preprečevanje nasilja*. Ljubljana: Šola za ravnatelje, str.11-31.
- Mugnaioni Lešnik, D., Koren, A., Logaj, V., Brejc, M. (2009). *Nasilje v šoli: opredelitev, prepoznavanje, preprečevanje in obravnava*. Kranj: Šola za ravnatelje.

- Munc, M. (2010). *Nemoč nasilja*. Maribor: De Vesta.
- Pečar, J. (1993). Nasilje in prisila. *Revija za kriminalistiko in kriminologijo*, 44(1), str. 34-48.
- Pšunder, M. (1995). O šoli z vidika nasilja. V Pšunder, M. (ur.). *Raziskovalni dosežki v vzgoji in izobraževanju: zbornik referatov*. Maribor: Pedagoška fakulteta Maribor, str. 11-19.
- Škoflek, I. (1967). Kazni v vzgojnih zavodih. V Bregant, M. (ur.). *Agresivnost vedenjsko motenega otroka*. Ljubljana: Društvo defektologov Slovenije, Sekcija vzgojiteljev neprilagojene mladine, str. 26-38.
- Škoflek, I., Selšek, M., Ravnikar F., Brezničar, S. in Krajnčan, A. (2004). *Vzgojni program*. Pridobljeno s svetovnega spleta, dne 06. 01. 2011 <http://www.zrss.si/default.asp?link=predmet&tip=2&pID=123&rID=975>.
- Trtnik Herlec, A. in Urh, B. (2006). *Udejanjanje otrokovih pravic v kontekstu šole*. Pridobljeno s svetovnega spleta, dne 04. 01. 2011 <http://www.solazaravnatelj.si/datoteke/File/ESS/ESS-SR-pravice.pdf>.
- Žižek, S. (2007). *Nasilje*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo.

